

ҲУҚУҚ ПРИНЦИПЛАРИ ВА ҲУҚУҚИЙ АНИҚЛИК ПРИНЦИПИ

Илхомжон Юсупов

Тошкент давлат юридик университети

ўқитувчиси

i.yusupov@tsul.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7084528>

АННОТАЦИЯ:

Ушбу илмий мақолада ҳуқуқ принциплари ва ҳуқуқий аниқлик принципининг тушунчаси, ҳуқуқий аниқлик принципининг қонун ижодкорлиги жараёнида тутган ўрни ва аҳамияти юзасидан асослантилган фикрлар билдирилган.

Шунингдек, ҳуқуқий аниқлик принципининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида, ҳуқуқий аниқлик принципининг амалиётга кенг тадбиқ этилиши натижасида кутилиши мумкин бўлган натижалар баён этилган. Ҳуқуқий аниқлик принципининг ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳалари, барча тармоқлари учун зарурий аҳамиятга эга эканлиги ҳамда барча ҳуқуқ ижодкорлари учун мажбурий аҳамиятга эга бўлган принцип сифатида амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг қонун ижодкорлиги соҳасидаги фаолияти учун зарур эканлиги бўйича муаллиф фикри тегишли тартибда баён этилган ҳамда айрим мисоллар орқали ҳуқуқий аниқлик принципининг зарурати ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Ҳуқуқ принциплари, ҳуқуқий аниқлик принципи, ҳуқуқ ижодкорлиги, қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, инсонпарварлик, демократизм, одиллик, ҳуқуқни қўллаш

Ҳуқуқ принциплари нафақат маълум бир соҳа, балки бутун мамлакатда амалда бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденцияларини белгилашда, мамлакат тараққиёти йўлида амалга ошириладиган чоратadbирларни ишлаб чиқишда раҳбарий кўрсатмалар вазифасини ўтайди.

Умуминсоний принциплар тўғрисида сўз юритадиган бўлсак, бугунги кунда демократик давлатларнинг барчасида инсон, унинг ҳаёти ва соғлиги, шаъни, қадр-қиммати энг олий қадрият сифатида эътироф этилган.

Шу билан бирга бугунги кунда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шаклланиши бўйича янги-янги ғоялар, тамойиллар ва фикрлар шаклланимоқда, таклиф этилмоқда ҳамда ҳар-бир мамлакат ўзининг ривожланиш йўлини ўзи ҳоҳлаган ва танлаган йўналиш бўйича ривожлантириб бормоқда.

Ушбу фикрларимизни тасдиғи сифатида мамлакатимизнинг бош қомуси-Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам бир-қатор нормалар белгиланган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади .

Умуман олганда, умуминсоний тамойиллар инсон ва фуқаронинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларини тан олишдан бошланади ва уларнинг бузилиши ёки ўзбошимчалик билан чекланиши мумкин эмас.

Шунингдек, ҳуқуқий давлатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилиши, уни ҳимоя қилиш, инсонга бериладиган ҳуқуқий хавфсизлик ва ишонч ҳисси жуда юксак даражада бўлиши талаб этилади.

Таҳлил

Маълумки, тегишли ҳуқуқ соҳасининг асосий негизлари алоҳида санаб ўтилиши ёки умумий маънода тўлиқ ифодаланиши лозим. Бу шу ҳуқуқ соҳасининг предметика кирадиган муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг сифатини ошириш билан бирга, уларни тўғри татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Жамият доимий равишда ривожланиб борган сари янги-янги тушунчалар, ғоялар ва тамойиллар кириб келади. Бу эса айрим ҳуқуқ тушунчаларини изланишларнинг самарадорлик даражасини оширишни тақазо этади.

Маълумки, ғоялар ҳуқуқий тартибга солишнинг табиатини ифодалайди. Ҳуқуқий тартибга солишнинг бутун қонуниятлари ҳуқуқий тартибга солишнинг шакл ва усуллари қандай тарзда йўлга қўйилганлигига боғлиқ бўлади.

Умуминсоний принциплар тўғрисидаги фикрлар, қарашлар ва ғоялар бир қатор ҳуқуқшунос олимларнинг асарларида ҳам баён этилган. Мазкур олимлар ўз асарларида умуминсоний прициплар тўғрисида нафақат фикр билдирганлар, балки улар мазкур фикрларини илмий асослаганлар ҳам.

Жумладан, ҳуқуқшунос олим Ш.Сайдуллаевнинг фикрича ҳуқуқ принциплари – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир .

Ҳуқуқшунос олим Ҳ.Одилқориевнинг фикрича ҳуқуқ принциплари ҳуқуқнинг шаклланиш жараёни, ривожланиши ва ҳаракатланишининг раҳбарий ғояси, бошланғич қондаси, етакчи мезони сифатида майдонга чиқади. Аввало қонунда, ҳуқуқий нормаларда ўз тасдиғини топадиган ҳуқуқ принциплари жамиятнинг бутун сиёсий-ҳуқуқий ҳаётига, мамлакат ижтимоий тизимига тўлалигича сингиб кетади. Улар нафақат ҳуқуқнинг моҳиятини, балки унинг мазмунини тавсифлайди, унинг ички тузилиши, статик ҳолати билан бир қаторда, ҳуқуқни қўллаш жараёнини, ҳуқуқ фаолиятининг динамикасини акс эттиради.

Ҳуқуқшунос олим Марозованинг фикрича ҳуқуқ тамойиллари асосий ғоялар, расмий ҳуқуқ манбаларида мустаҳкамланган ёки тан олинган ҳуқуқий амалиёт ва жамият ривожланишининг қонуниятларини акс эттирувчи муносабатлардир.

Ҳуқуқий аксиомалар кўпинча ҳуқуқ тамойиллари сифатида ишлатилади, масалан: "Бир иш бўйича икки марта даъво қилиш мумкин эмас"; "Икки киши ўртасидаги низони ҳал қилиш, учинчи шахсга зарар етказмаслиги керак"; "бошқа томон эшитилсин"; "суд адолатли бўлиши керак".

Бизнинг фикримизча ҳуқуқ принциплари муайян давлатда ижтимоий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга ва уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳурмат қилишга ҳамда мазкур ҳуқуқлар давлат томонидан муҳофаза этилишига асосланган бўлиши лозим.

Шунингдек, ҳуқуқ принциплари ҳуқуқнинг асосий қонуниятларини ўзида ифода этади ҳамда ҳуқуқ билан тартибга солинадиган бутун соҳани қамраб олади, барча учун бирдек қўлланиладиган энг умумий нормалар тизимидан иборат бўлади.

Ҳуқуқ принциплари муайян давлатнинг барча ҳуқуқий тизимини белгилаб беради ҳамда ҳуқуқ ижодкорлиги учун асосий пойдевор вазифасини ҳам ўтайди. Шу билан бирга ҳуқуқ нормаларини ишлаб чиқиш, уларни такомиллаштириш бўйича асосий таянч бўлиб хизмат қилади.

Қоида тариқасида ҳуқуқ принциплари мамлакат Конституцияда, қонунлар ва кодексларнинг муқаддима ёки умумий қоидалар қисмида махсус тартибда белгилаб қўйилади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунидан қуйидаги ҳуқуқий принципларни, яъни ҳуқуқ устунлиги, демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг олий қадрият эканлиги, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормаларининг амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенг ҳуқуқлилиқ, барча

мулк шакллариининг тенглиги, одил судлов принципларини англаш мумкин.

Бизга маълумки, қонун ижодкорлиги жараёни бевосита қонун чиқарувчи ҳокимият орган томонидан қонунларни ишлаб чиқиш, амалдаги қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш билан боғлиқ бўлган ҳамда ўз аҳамиятини йўқотган ёки аввалги қонуннинг ўрнига янги қонун қабул қилиниши билан олдинги қонунларни бекор қилиш билан боғлиқ фаолияти ҳисобланади ҳамда тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаб олиш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш, қабул қилиш ва эълон қилишни ўз ичига оладиган жараён ҳисобланади. Мазкур жараёнда ҳуқуқий аниқлик принципининг талабларига риоя этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар қандай қонунчилик тизими ва ҳуқуқ соҳаси ўзига хос асосий қоидалар ва муайян умумийлик замирида бирлаштирилган мезонлар асосида амал қилади. Мазкур мезонлар эса бевосита барча ҳуқуқ соҳалари учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу мезон ҳуқуқ принциплари кўринишида намоён бўлади.

Қонунларни яратиш ва уларни амалиётга тадбиқ этишдан олдин қонун ижодкорлиги жараёнида муҳим бўлган қоидаларга амал қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу қоидалар ҳуқуқ принциплари шаклида майдонга келади ва ҳар қандай қонун лойиҳаси ишлаб чиқиладиганда мазкур ҳуқуқ принципларига қатий амал қилиш, келгусида яритилаётган ва амалга тадбиқ этиладиган қонунларнинг мазмунини ва самарадорлигининг мезонини белгилаб беради. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ҳуқуқ тизимига тегишли бўлган принциплар сифатида қонунийлик, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, инсонпарварлик, демократизм, одиллик каби принципларни келтириб ўтишимиз мумкин.

Ҳуқуқий аниқлик принципи Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида киритилмаган янги принцип ҳисобланади. Бу принципнинг амалга киритилиши қонун ижодкорлиги соҳасида қабул қилинаётган қонунларнинг аниқ бўлишига, барча учун тушунарли бўлишига ҳамда қонунларда тушунмовчиликлар, зиддиятлар бўлмаслигига асос бўлиб хизмат қилади.

Шу билан биргаликда ушбу принципнинг амалда қўлланилиши натижасида амалдаги қонунларнинг нотўғри талқин қилинишининг олди олинишига эришиш мумкин бўлади.

Таниқли ҳуқуқ назариётчиси Густав Радбрух (нем.) ҳуқуқий аниқлик, адолат ва сиёсат тамойилини ҳуқуқнинг учта асосий устунни деб

ҳисоблади. Бугунги кунда ҳуқуқий аниқлик принципи халқаро миқёсда қонун устуворлигининг асосий талаби сифатида эътироф этилган. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг фикрича, қонун устуворлиги контсепцияси “биринчи навбатда ҳуқуқий аниқлик ва башорат қилиш манфаати йўлида қонун устуворлигига асосланган жамиятни таъминлаш зарурлигини таъкидлашга интилади”.

Ҳуқуқий аниқлик принципи Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида киритилмаган янги принцип ҳисобланади. Бу принципнинг амалга киритилиши қонун ижодкорлиги соҳасида қабул қилинаётган қонунларнинг аниқ бўлишига, барча учун тушунарли бўлишига ҳамда қонунларда тушунмовчиликлар, зиддиятлар бўлмаслигига асос бўлиб хизмат қилади.

Шу билан биргаликда ушбу принципнинг амалда қўлланилиши натижасида амалдаги қонунларнинг нотўғри талқин қилинишининг олди олинишига эришиш мумкин бўлади.

Биз сўз юритмоқчи бўлган ҳуқуқий аниқлик тамойилининг талаблари ҳам бевосита ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг белгиси сифатида намаён бўлади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича европа судининг нуқтаи назарига кўра, агар норма етарли даражада аниқлик билан шакллантирилмаган ва натижада инсоннинг хатти-ҳаракатларини самарали тартибга солмаган бўлса қонун сифатида тан олинмайди. Аниқлик қонун, шунингдек, қонун ҳужжатларининг амалда амалга оширилишини англатади ва *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*¹ асосий принципи бўйича - қонунни аналогия бўйича қўллашни тақиқлашни англатади .

Ҳуқуқшунос олим Клип Андренинг фикрича *Nulla poena sine lege certa* - аниқ бўлмаган қонун бўйича жазо йўқ. Жиноий ҳуқуқбузарликлар аниқ белгиланиши керак. Ҳуқуқий аниқликнинг бу тамойили олдинги талаб билан биргаликда ҳар бир фуқарога ўз ҳаракатларининг қонуний ёки ноқонуний хусусиятини олдиндан кўра билиш имконини беради. Бу тамойил Европада умумий қабул қилинган .

Йигирманчи асрнинг бошларидаёқ рус ҳуқуқшуноси И. А. Покровский таъкидлади: “Биринчи ва энг муҳим талаблардан бири ривожланаётган инсон шахси томонидан қонунга тақдим этилган, ҳуқуқий аниқлик талаби ҳисобланади .

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги учун ҳуқуқий аниқлик принципи янги принцип ҳисобланади, шунинг учун, унга нафақат ҳуқуқшунос олимларнинг, балки мутахассисларнинг ҳам эътиборини тортиши табиий.

Ҳуқуқий аниқлик принципининг кўп ўлчовли табиати ҳуқуқий аниқлик унинг муҳим тартибга солувчилигини белгилайди ҳуқуқий тартибга солишнинг барча босқичлари учун амалий қийматини кўрсатади.

Ҳуқуқшунос олим Л. Морозова томонидан ҳуқуқий аниқликнинг намоён бўлиш шакллариининг хилма-хиллиги муҳокама қилинади. Унинг фикрича қайд этилган бу туркумни тор ва кенг маънода кўриб чиқиш мумкинлиги баён этилган. Яъни тор маънода ҳуқуқий аниқлик ҳуқуқий нормаларнинг сифатини баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилади. Кенг маънода у индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг барқарорлигининг кўрсаткичи сифатида ишлайди .

Ҳуқуқшунос олим Н. С. Бондарь фикрича ҳуқуқий аниқлик универсалликни ўзида мужассам этади ва юридик соҳа фаолиятда универсал принцип ҳисобланади .

Бизнинг фикримизча ҳуқуқий аниқлик принципи бу – қабул қилинаётган қонун ҳужжатлари нормаларининг аниқ ва лўнда ифодаланиши, уларнинг қўлланилишида қийинчиликлар ва ноаниқликлар англашилмаслиги, ҳуқуқ нормаларининг тизимли боғлиқлиги, уларда зиддиятлар ва бўшлиқларнинг йўқлиги, қўлланилган сўзлар ва атамаларнинг тушунарли ҳамда кўзланган мақсадга мувофиқлиги билан белгиланади.

Қонун ижодкорлиги соҳасидаги ҳуқуқий аниқлик норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан, қонунлар ва улар асосида ривожланаётган ҳуқуқий муносабатларнинг барқарорлигида намоён бўлади. Натижада ҳуқуқий нормалар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг барча соҳаларда аниқ ва бир хилда амал қилишига эришилади.

Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги Қонунининг 55-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни расмий шарҳлаш тартиби белгиланган бўлиб, унга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни расмий шарҳлаш норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ноаниқликлар топилган, у амалиётда нотўғри ёки зиддиятли тарзда қўлланилган тақдирда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига расмий шарҳни Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорларига расмий шарҳни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли палаталари беради.

Қонуности ҳужжатлари нормаларига расмий шарҳни уларни қабул қилган органлар беради.

Норматив-хуқуқий ҳужжатларни расмий шарҳлаш жараёнида уларга нормаларни аниқлаштиришга қаратилган тузатишлар, ўзгартишлар, қўшимчалар киритилишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисидаги Қонунининг 85-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларини расмий шарҳлаш уларда нормаларнинг амалиётда нотўғри ёки зиддиятли тарзда қўлланилишига олиб келган ноаниқликлар топилган тақдирда амалга оширилади.

Хулоса

Бир сўз билан айтганда, ҳуқуқий аниқлик принципининг қонун ижодкорлиги жараёнида ва амалиётга кенг тадбиқ этилиши қонунчиликда ноаниқликлар ва тушунмовчиликлар ҳамда зиддиялар нисбатан кам кузатилишига асос бўлади.

Бизнинг фикримизча ҳуқуқий аниқлик принципининг амалиётга кенг тадбиқ этилиши ҳуқуқий тартибга солишнинг барча соҳалари, барча тармоқлари учун зарурий аҳамиятга эга бўлган ҳамда барча ҳуқуқ ижодкорлари учун мажбурий аҳамиятга эга бўлган принцип сифатида амал қилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунинг натижасида жамиятда барча норматив-хуқуқий ҳужжатлар аниқ ва ҳамма учун тушунарли тарзда ишлаб чиқиладди, уларни амалиётда қўллашда ноаниқликлар кузатилмайди.

Шунингдек, ҳуқуқни амалга оширишда ҳуқуқни қўлловчилар, ҳуқуқни бажарувчилар, ҳуқуққа риоя этувчилар ҳамда ҳуқуқдан фойдаланувчилар учун тушунмовчиликлар юзага келмаган бўлар эди.

Шу билан биргаликда қонунчиликда коллизиялар кам кузатилишига эришилган бўлар эди.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент шаҳри, 1992 йил.
2. Ш.Сайдуллаев, Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Тошкент-2018 йил.
3. Х.Одилқориев, Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Адолат-2021 йил.
4. Л.Морозова, теория государства и права, Российское юридическое образование, 4-е издания.
5. Maxeiner, James R. Some realism about legal certainty in globalization of the rule of law. Houston Journal of International law (Fall 2008).
6. Klip, André. Substantive Criminal Law of the European Union (англ.). — Maklu, 2011.
7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – 6-е изд., стер. – М., 2013.

8. Морозова Л. Правовая определенность как общеправовой универсальный принцип реализации права, Социально-экономические явления и процессы.
9. Бондарь Н. С. Правовая определенность – универсальный принцип конституционного нормоконтроля // Конституционное и муниципальное право. 2011. № 10.
10. Бондарь Н. С. Правовая определенность – универсальный принцип конституционного нормоконтроля // Конституционное и муниципальное право. 2011. № 10.
11. Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги Қонуни. ЎРҚ-682сон, 20.04. 2021 йил.
12. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисидаги Конституциявий Қонуни, 27.04.2021 йилдаги ЎРҚ-687-сон.